

Universiteit Utrecht

De moeder-kind relatie en vader-kind relatie als
voorspellers van agressie bij jeugdigen in de
brugklas

Bachelorthesis Pedagogische Wetenschappen

Auteurs: L. C. J. Lam (6928358) & E. Polat (6943756)

Thesisbegeleider: Dr. M. M. Vermande

Datum: 23 juni 2020

Samenvatting

Gedragsproblemen blijken vaak voor te komen bij leerlingen tussen twaalf tot en met achttien jaar. Een belangrijk deel van gedragsproblemen bestaat uit agressief gedrag. Uit verschillende onderzoeken kwam naar voren dat de affectieve kwalitatieve ouder-kind relatie een belangrijke voorspeller is van agressief gedrag bij kinderen. Het doel van dit onderzoek is te achterhalen of zowel de negatieve als de positieve vader-kind en moeder-kind relatie voorspellers zijn van agressie bij brugklasleerlingen. Dit is getoetst middels een multiële hiërarchische regressieanalyse. Ook is moderatie door sekse exploratief onderzocht. Er is gebruikgemaakt van een cross-sectioneel onderzoeksdesign waarbij 779 brugklasleerlingen een vragenlijst hebben ingevuld. De resultaten laten zien dat de positieve moeder-kind en positieve vader-kind relatie geen voorspellers zijn van agressief gedrag bij brugklasleerlingen. Daarentegen is gebleken dat zowel de negatieve vader-kind relatie als de negatieve moeder-kind relatie wel voorspellers zijn van agressie. Sekse blijkt hierbij geen modererend effect te hebben. Op basis hiervan wordt aanbevolen de bevindingen toe te passen bij psycho-educatie aan ouders van kinderen met agressieproblemen. Er zullen suggesties voor vervolgonderzoek worden besproken.

Abstract

Behavioral problems often appear in students between the ages of twelve and eighteen years old. An important part of behavioral problems consists of aggressive behavior. Several studies have shown that the affective qualitative parent-child relationship is an important predictor of aggressive behavior in children. The aim of this research is to determine whether both the negative and positive father-child and mother-child relationship are predictors of aggression in young adolescents. This was done by a multiple hierarchical regression analysis. Gender moderation has also been explored. A cross-sectional research design was used in which questionnaires were completed by 779 first year high school students in The Netherlands. The results show that positive mother-child and positive father-child relationship do not appear to be predictors of aggressive behavior in first year high school students in The Netherlands. On the other hand, it appears that both the negative father-child relationship and the negative mother-child relationship are predictors of aggression. Gender does not appear to have a moderating effect. Based on this, it is recommended to apply these findings in psychoeducation to parents of children with aggression problems. Suggestions for follow-up research will be discussed.

De Moeder-kind Relatie en Vader-kind Relatie als Voorspellers van Agressie bij Jeugdigen in de Brugklas

Uit verschillende onderzoeken is naar voren gekomen dat gedragsproblemen vaak voorkomen bij leerlingen van twaalf tot en met achttien jaar (Bot et al., 2013; Stevens et al., 2017). Zo gaf 14% van de leerlingen zelf aan gedragsproblemen te hebben (Stevens et al., 2017). Een belangrijk deel van gedragsproblemen bestaat uit agressief gedrag (Bot et al., 2013; Stevens et al., 2017).

Een veel gebruikte definitie van agressie is "gedrag dat bedoeld is om de ander te schaden en deze ander ook werkelijk schaadt, waarbij deze ander de schade wil vermijden" (Anderson & Bushman, 2002, pp. 28). Agressief gedrag kan een ernstig probleem vormen voor jeugdigen die het gedrag vertonen, alsook voor de omgeving die er slachtoffer van is. Het gedrag gaat vaak gepaard met onder andere emotionele en sociale problemen en latere delinquentie, werkloosheid, schooluitval en hoge kosten voor de betrokkenen en de maatschappij (De Castro, 2014; Patterson, DeBaryshe & Ramsey, 1989).

Uit verschillende studies is gebleken dat de affectieve kwaliteit van de relatie met ouders een belangrijk risicofactor is voor agressief gedrag van kinderen (o.a. De Castro, 2014; Kuppens, Laurent, Heyvaert & Onghena, 2013; Narusyte, Andershed, Neiderhiser & Lichtenstein, 2007). Onder de affectieve kwaliteit van de relatie wordt de houding waarmee ouders hun kind(eren) zien en benaderen, de hechting tussen ouder en kind en de verwerping en acceptatie van het kind verstaan. Tot slot behoren ook het opvoedingsgedrag van ouders en de interactie tussen ouder en kind hierbij (Deković, Buist & Reitz, 2004; Deković & Prinzie, 2014). Deze factor kan echter ook een beschermende factor zijn die de kans tot agressief gedrag verkleint (De Castro, 2014). In het verleden is er veel onderzoek gedaan naar de affectieve kwaliteit van de moeder-kind relatie en is er weinig onderzoek gedaan naar de affectieve kwaliteit van de vader-kind relatie met betrekking tot agressie (Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012; Paquette, Coyl-Shepherd & Newland, 2013). Dit had te maken met de maatschappelijke context van moeders als verzorgers en vaders als kostwinners (Merens, Hartgers, & Van den Brakel, 2012). In de laatste jaren blijkt het beeld dat vaders weinig invloed hebben op de ontwikkeling van kinderen echter veranderd te zijn en is gebleken dat vaders belangrijker zijn dan voorheen gedacht werd (Ramchandani et al., 2013). Zo bleek uit een systematische review van Sarkadi, Kristiansson, Oberklaid en Bremberg (2007) dat de betrokkenheid van de vader positieve uitkomsten heeft voor de ontwikkeling van het kind, waaronder agressie. Moeders en vaders bleken echter wel anders met kinderen te interacteren (Trautmann-Villabla, Gschwendt, Schmidt & Laucht, 2006; Williams & Kelly, 2005). Vaders besteden tijdens de interactie met hun kind meer aandacht aan

spel dan moeders. Dit spel tussen vaders en kinderen karakteriseert zich vooral door fysiek en spannend spel, zoals stoeien (Lamb, 2010; Ramchandani et al., 2013). Moeders daarentegen kiezen vaker voor intellectuele activiteiten met spel materiaal (Lindsey, Mize & Pettit, 1997). Verder is uit het verleden gebleken dat moeders meer tijd spenderen met hun kinderen en meer tijd besteden aan de zorgtaken van de kinderen (Bonney, Kelley & Levant, 1999; Lamb, 2010; Williams & Kelly, 2005). Om deze reden werd in dit onderzoek gekeken naar de kwaliteit van de relatie van zowel vader als moeder met het kind, met betrekking tot agressie. In dit onderzoek is slechts gekeken naar literatuur die specifiek gericht is op de relatie van moeder met kind en vader met kind. Literatuur die geen onderscheid maakt tussen moeder en vader is buiten beschouwing gelaten.

Agressief gedrag en de negatieve en positieve affectieve kwaliteit van de relatie met moeder

De meeste onderzoeken richten zich op de affectieve kwaliteit van de relatie tussen moeders en jonge kinderen. Zo deden Crockenberg, Leerckes en Ba'rrigio (2008) een longitudinaal onderzoek naar het gedrag van moeders en baby's van zes maanden als voorspeller van agressie bij kinderen van drie jaar. Hieruit kwam naar voren dat kinderen met controlerende en strenge moeders meer agressief gedrag vertoonden op driejarige leeftijd. Uit een meta-analyse, die ging over opvoedstijlen van vaders en moeders in associatie met relationeel agressieve gedrag bij kinderen tot achttien jaar, is gebleken dat een negatieve moeder-kind relatie, een significante voorspeller is van relationele agressie (Kawabata, Alink, Tseng, Van Ijzendoorn & Crick, 2011). Ook uit een review onderzoek van Masud, Ahmad, Cho en Fakhr (2019), naar agressie bij kinderen en adolescenten, kwam naar voren dat een autoritaire en permissieve opvoedingsstijl van zowel moeders als vaders zorgt voor agressie bij kinderen. Uit een longitudinaal onderzoek naar indirecte agressie bij kinderen van twee tot tien jaar, kwam naar voren dat vijandigheid in de affectieve kwaliteit van de moeder-kind relatie een significante voorspeller is van indirecte agressie (Vaillancourt, Miller, Fagbemi, Côté & Tremblay, 2007). Daarnaast bleek uit een onderzoek van Stattin & Kerr (2000) dat veel controle van moeders een significant voorspeller is van agressie bij adolescenten. Dit komt doordat adolescenten het gevoel krijgen dat zij gecontroleerd worden door hun moeder en zij zich hiertegen verzetten door agressief gedrag te vertonen.

Daarentegen zou controle van moeders ook dienen als beschermende factor (Pratt & Cullen, 2000; Stattin & Kerr, 2000). Verder is uit de meta-analyse van Kawabata et al. (2011) gebleken dat relationele agressie op alle leeftijden verminderd wordt door een positieve moeder-kind relatie, dat is gekenmerkt door een

autoritatieve of sensitieve opvoedstijl. Ook uit het onderzoek van Masud et al. (2019) kwam naar voren dat een autoritatieve opvoedingsstijl van zowel moeder als vader een positief invloed heeft op het gedrag van kinderen. Een autoritatieve ouder stelt over het algemeen duidelijke grenzen voor het kind en moedigt het naleven van de grenzen aan, maar is ook erg hartelijk en legt de regels aan het kind uit (Kawabata et al., 2011). Ook uit het onderzoek van Miner & Clarke-Stewart (2008) kwam naar voren dat kinderen van sensitieve moeders minder externaliserend gedrag, waaronder agressie, laten zien.

Moderatie door geslacht op het verband tussen de moeder-kind relatie en agressie bij jongeren is nog weinig onderzocht (Masud et al., 2019). Kawabata et al. (2012) is één van de weinigen die moderatie door sekse op het verband tussen de moeder-kind relatie heeft onderzocht. Uit dit onderzoek kwam naar voren dat sekse geen significant modererend effect heeft op de affectieve kwaliteit van de moeder-kind relatie met betrekking tot de relationele agressie van jongeren.

Agressief gedrag en de negatieve en positieve affectieve kwaliteit van de relatie met vader

Ramchandani et al. (2013) heeft onderzoek gedaan naar de vader-baby interactie als voorspeller van gedragsproblemen op eenjarige leeftijd. Hieruit kwam naar voren dat geobserveerde sleutelaspecten (sensitiviteit, monitoring, afstandelijkheid en gedrag dat geassocieerd was met depressie) van de vader-baby interactie geassocieerd is met een verhoogd risico op agressie (gemeten met de Child Behavior Checklist [CBCL]) op eenjarige leeftijd. Volgens dit onderzoek was deze associatie hoger voor jongens dan voor meisjes (Ramchandani et al., 2013). Verder bleek uit een longitudinaal onderzoek dat kinderen van acht en elf jaar meer agressie vertoonden wanneer de vader tijdens het eerste levensjaar minder responsief en sensitief was naar hen toe (Trautmann-Villabla et al., 2006). Uit een meta-analyse van Kawabata et al. (2011) over kinderen tussen nul en achttien jaar is gebleken dat een positief opvoedingsgedrag van vaders geassocieerd is met een lage relationele agressie. Ook is gebleken dat een negatief opvoedingsgedrag van vader geassocieerd is met een hoog relationele agressie (Kawabata et al., 2012).

Ook kan de relatie tussen vader en adolescenten mogelijk agressief gedrag tot gevolg hebben. Zo bleek uit een cross-sectioneel onderzoek van Williams en Kelly (2005) dat een negatieve vader-adolescent relatie, gemeten door middel van zelfrapportages van vaders, een significant deel verklaarde voor de externaliserende problemen (onder andere vechten en ruzie maken) van adolescenten. Deze externaliserende problemen werden gemeten door leraren door middel van de Teacher Report Form [TRF]. Deze associatie was voor meisjes hoger dan voor jongens (Williams & Kelly, 2005), wat

opvallend was in vergelijking tot het eerder genoemde onderzoek naar gedragsproblemen op eenjarige leeftijd (Ramchadani et al, 2013). Uit een cross-sectioneel onderzoek bleek dat een lage betrokkenheid tussen vader en adolescent een voorspeller was van agressie, terwijl dit niet significant was voor de moeder-kind betrokkenheid (Gallarin & Alonso-Arbiol (2012).

Verder kan ook een positieve vader-kind relatie invloed hebben op de agressie van kinderen. Zo bleek dat een positieve vader-adolescent relatie ook kan dienen als een beschermende factor. Dit houdt in dat een positieve vader-adolescent relatie zorgt voor vermindering van externaliserende problemen, waaronder agressie (Williams en Kelly, 2005). Uit een longitudinaal onderzoek (Bronte-Tinckew, Moore & Carrano, 2006) kwam naar voren dat een positieve vader-adolescent interactie geassocieerd is met een gereduceerd risico op delinquent gedrag, waaronder agressie. Deze voorspelling was ook nog aanwezig als er gecontroleerd werd voor de moeder-adolescent relatie. Consistent als bij het ander onderzoek van Ramchandani et al. (2013), bleek in dit onderzoek dat de associatie tussen vader-kind relatie en risicovol gedrag sterker was voor jongens dan voor meisjes (Bronte-Tinckew et al., 2006).

Het huidige onderzoek

Zoals gebleken uit het bovenstaande zijn eerdere onderzoeken vooral gericht op het verband tussen de affectieve kwaliteit van de moeder-kind relatie en agressief gedrag van kinderen in de baby- en peuterfase (o.a. Crockenberg et al., 2008). Minder aandacht is besteed aan het verband tussen de affectieve kwaliteit van de vader-kind relatie (o.a. Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012) en agressief gedrag van jongeren in de brugklas. Bovendien is er in de meeste onderzoeken geen onderscheid gemaakt tussen de affectieve kwaliteit van de vader-kind relatie en moeder-kind relatie, maar is er slechts gekeken naar de ouder-kindrelatie (Masud et al., 2019). Ook is er weinig onderzoek gedaan naar de positieve moeder-kind en vader-kind relatie als voorspeller van agressie. Het doel van dit onderzoek was om inzichtelijk te maken of de relatie van zowel moeder als vader met het kind een voorspeller is van agressie in de brugklas. De onderzoeksvraag luidde als volgt: "Is de relatie tussen moeder-kind en vader-kind een voorspeller van agressie bij jongeren in de brugklas?" Op basis van de gevonden literatuur werd verwacht dat zowel een negatieve vader-kind relatie als een negatieve moeder-kind relatie positieve voorspellers zijn van agressie bij jongeren. Verder werd verwacht dat zowel een positieve vader-kind relatie als een positieve moeder-kind relatie negatieve voorspellers zijn van agressie bij jongeren.

Tot op heden is er weinig onderzoek gedaan naar moderatie door geslacht op het verband tussen de moeder-kind relatie en agressie bij jongeren. Kawabata et al. (2012) is een van de weinigen die moderatie door sekse op het verband tussen de moeder-kind

relatie heeft onderzocht. Uit dit onderzoek kwam naar voren dat sekse geen significant modererend effect heeft op de affectieve kwaliteit van de moeder-kind relatie met betrekking tot de relationele agressie van jongeren. De studies die moderatie door geslacht op het verband tussen de vader-kind relatie hebben onderzocht, lieten tegenstrijdige resultaten zien. Zo scoorden in het onderzoek van Ramchandani et al. (2012) naar het verband tussen de negatieve vader-peuter relatie en agressie, jongens hoger dan meisjes. In het onderzoek van William & Kelly naar de negatief vader-adolescent relatie (2005) scoorden daarentegen de meisjes hoger dan jongens. In het onderzoek naar de positieve vader-adolescent relatie scoorden jongens weer hoger dan meisjes (Bronte-Tinkew, 2006). Om deze reden konden er geen duidelijke hypothesen worden geformuleerd en werd moderatie door sekse exploratief onderzocht.

Methode

Participanten

De data van dit onderzoek maakt deel uit van een cross-sectioneel onderzoek naar pesten thuis en op school door de Universiteit Utrecht. In totaal zijn er negentien scholen geworven en daaruit zijn er 30 brugklassen benaderd waarin 824 leerlingen zaten. Wat betreft de sociaal economische status (SES) van de wijken waarin de scholen zich bevinden, hadden twaalf scholen een lage SES (tussen 1^e en 33^e percentiel). Elf scholen hadden een gemiddelde SES (tussen het 34^e en 66^e percentiel) en zeven scholen hadden een hoge SES (tussen het 67^e en 100^e percentiel; Sociaal en Cultureel Planbureau, 2019). Er waren vijftien leerlingen die aangaven niet deel te willen nemen en/of niet mogen deel te nemen aan het onderzoek en 27 kinderen waren afwezig tijdens de afname van het onderzoek, voornamelijk door ziekte. In totaal hebben 782 leerlingen meegedaan aan het onderzoek. Drie van deze leerlingen hebben de vragenlijsten niet serieus ingevuld, waardoor ze uit het bestand verwijderd zijn. Uiteindelijk bestond het databestand uit 779 leerlingen, waarvan 352 jongens en 427 meisjes. Niet iedereen heeft de vragenlijst volledig ingevuld ($n = 34$) door onder andere technische problemen. Van deze participanten werd alleen de informatie gebruikt die compleet was. Verder waren de meeste participanten ($n = 756$) in Nederland geboren. De rest van de participanten kwam uit Suriname, de Nederlandse Antillen, Marokko en uit andere landen. Daarnaast gaven de meeste participanten aan dat het geboorteland van de moeder ($n = 670$) en/of vader ($n = 665$) Nederland was. De overige participanten gaven aan dat hun moeder en/of vader een ander land van herkomst heeft. Ook gaven de meeste participanten aan zich Nederlands te voelen ($n = 681$). De rest van de participanten namen een andere culturele identiteit aan. De leeftijd van de leerlingen lag tussen 11 en 15 jaar ($M = 12.6$ jaar, $SD = 0.7$). Van de participanten zat 13.6% op het vmbo, 2.4% zat in de combiklas

Moeder-kind en vader-kind relatie als voorspellers van agressie

mavo en vmbo TL, 1.4% in de combiklas mavo/havo, 13.1% zat op de havo, 30% zat in de combiklas havo/vwo, 25.8% zat op het vwo/gymnasium en 1.7% deed een ander niveau. Verder woonde 77.5% van de participanten bij beide ouders, 7.4% woonde alleen met moeder, 0.8% alleen met vader, 3.2% met moeder en stiefvader, 0,4% met vader en stiefmoeder en 6,9% van de participanten woonde halve tijd bij vader en halve tijd bij moeder. Daarnaast had 3.7% van de participanten een andere regeling met betrekking tot zijn/haar woonsituatie.

Procedure

Tussen 2017 en 2019 zijn er digitale vragenlijsten afgenomen in brugklassen van verschillende middelbare scholen die zich voornamelijk in het midden en zuiden van Nederland bevonden. Deze scholen werden vooraf benaderd door studenten van Universiteit Utrecht die op dat moment bezig waren met hun bachelor-, master- of research master thesis. De scholen zijn middels een gemakssteekproef geworven. Vooraf ontvingen scholen informatie over de inhoud en het doel van het onderzoek en konden op basis hiervan aangeven of zij deel wilden nemen aan het onderzoek. Wanneer een school instemde, ontvingen de ouders van leerlingen een informatiebrief per e-mail. Naar aanleiding van deze brief konden ouders aangeven dat zij hun kind niet wilden laten deelnemen aan het onderzoek. De kinderen hebben daarnaast ook zelf aan kunnen geven of zij genoeg informatie over het onderzoek hadden gekregen en of zij deel wilden nemen. Dit konden de kinderen aangeven middels de eerste vraag van de vragenlijst. Verder werd de vragenlijst anoniem ingevuld en hadden de kinderen de mogelijkheid om ieder moment te stoppen met het invullen van de vragenlijst. Deze zelfrapportage vragenlijst werd online afgenomen met behulp van Limesurvey. Alle door Limesurvey bewaarde gegevens zijn opgeslagen op een beveiligde universitaire server binnen het universitaire netwerk. Afnames van de vragenlijsten nam een lesuur in beslag en vond plaats in een computerlokaal onder toezicht van twee onderzoeksassistenten en in aanwezigheid van een docent. Zij werkten volgens een onderzoeksprotocol om ervoor te zorgen dat de afnames op dezelfde manier werden gedaan en om te voorkomen dat leerlingen bij elkaar zouden kijken of over de vragen en antwoorden zouden discussiëren. Om de vertrouwelijkheid van de antwoorden te waarborgen, bepaalden de leerkrachten hoe de leerlingen moesten gaan zitten. Daarnaast was er tijdens het onderzoek ook een hulpverlener van het Ambulatorium beschikbaar voor het geval participanten daar de behoefte aan hadden. Hier is uiteindelijk geen gebruik van gemaakt. Tot slot ontvingen de scholen na afloop een geanonimiseerd rapport op klasniveau waarin opmerkelijke resultaten werden toegelicht.

Meetinstrumenten

Agressie. Om dit concept te meten, is er gebruikgemaakt van de schaal Agressie van de Youth Self Report (YSR; Achenbach, 1991; Verhulst & Van der Ende, 1992). Het is een veelgebruikte vragenlijst voor het in kaart brengen van emotionele en gedragsproblemen onder jongeren (Ebesutani, Bernstein, Martinez, Chorpita & Weisz, 2011). De schaal bevat in totaal negentien items. Een voorbeeld van een stelling is: "Ik vecht veel." De participanten moesten op een driepunts-Likertschaal beantwoorden in hoeverre zij het eens zijn met de stelling (0 = helemaal niet van toepassing, 1 = een beetje of soms van toepassing en 2 = duidelijk of vaak van toepassing). De schaal score is berekend door het gemiddelde te nemen van de negentien items (Cronbach's Alpha = .82). Volgens de COTAN werd de YSR als volgt beoordeeld: normen onvoldoende, betrouwbaarheid goed, begripsvaliditeit en criteriumvaliditeit voldoende (COTAN, 1991)

Affectieve kwaliteit van de relatie met vader en moeder. Om dit concept te meten, is er gebruikgemaakt van Network of Relationship Inventory (NRI; Furman & Buhrmester, 1985; Furman & Buhrmester 1992). De NRI is een waardevolle vragenlijst waarmee de gelijkenissen en verschillen in relaties blootgelegd kunnen worden. Het heeft een goede betrouwbaarheid en validiteit (Furman & Buhrmester, 1985; Furman & Buhrmester 1992). Ook heeft de NRI een goede interne consistentie en een acceptabele betrouwbaarheid (Furman, 1996). De positieve kwaliteit van de relatie met de ouders is gemeten door de schaal Sociale ondersteuning en bestaat uit zes items. Een voorbeeld van een vraag is: "Hoeveel bewondert en respecteert je moeder/vader jou?" De negatieve kwaliteit van de relatie met ouders is gemeten door de schaal Negatieve interactie die ook bestaat uit zes items. Een voorbeeld van een vraag is: "Hoeveel ergeren jij en je vader/moeder je aan elkaars gedrag?" De participanten beoordeelden de kwaliteiten in hun relatie met: moeder/vader, pleegmoeder/vader, stiefmoeder/vader of anders ingevulde moeder- en/of vaderfiguren. Antwoorden op de vragen werden gegeven op basis van een vijfpunts-Likertschaal (1 = weinig of niet, 2 = een beetje, 3 = veel, 4 = heel erg veel en 5 = meer kan niet). De schaal scores positieve relatie moeder (Cronbach's Alpha = .81), negatieve relatie moeder (Cronbach's Alpha = .90), positieve relatie vader (Cronbach's Alpha = .84) en negatieve relatie vader (Cronbach's Alpha = .91) zijn berekend door het gemiddelde te nemen van de bijbehorende items.

Resultaten

Analyseplan en assumpties

Om te onderzoeken of de relatie tussen moeder-kind en vader-kind een voorspeller is van agressie bij jongeren in de brugklas, is ervoor gekozen een hiërarchische multiple regressieanalyse uit te voeren. Moderatie door sekse is tevens

exploratief onderzocht. Vooraf is gecontroleerd of er is voldaan aan de assumpties van de gekozen analyse (Field, 2018). Hieruit is gebleken dat er is voldaan aan de assumptie van multicollineariteit. Verder kwam naar voren dat er sprake was van één uitschieter. De analyse is vervolgens zowel met als zonder de uitschieter gedaan. Hieruit kwam naar voren dat er weinig verschil zat in het significantiepatroon en daarom is ervoor gekozen de uitschieter niet te verwijderen. Verder zijn de assumpties van de normaalverdeling van de residuen en homoscedasticiteit enigszins geschonden. Om deze reden is er gebruikgemaakt van een robuuste methode, namelijk simple bootstrapping (Field, 2018). Hierbij werd gebruik gemaakt van een steekproeftrekking van 1000.

Voor de hiërarchische multiple regressieanalyse is ervoor gekozen om in stap 1 sekse, in stap 2 de vier overige hoofdeffecten (negatieve en positieve kwaliteit van de relatie met moeder en met vader) en in stap 3 vier interactie-effecten met sekse te onderzoeken. In stap 1 is alleen sekse opgenomen omdat er uit de literatuur (Van Manen, 2010) en uit de *t*-toets is gebleken dat jongens meer agressie vertonen dan meisjes. Er is tevens een correlatie-matrix uitgevoerd.

Vorbereidende analyses

In Tabel 1 zijn de beschrijvende statistiek en de correlaties tussen de verschillende studiev variabelen, apart voor meisjes en jongens te zien. Met uitzondering van de samenhang tussen negatieve relatie moeder en positieve relatie vader bij jongens, hingen de rest van de voorspellers bij zowel meisjes als jongens significant samen met elkaar. Opvallend is dat bij jongens de samenhang tussen de positieve relatie moeder en positieve relatie vader een negatief verband had. Deze samenhang wordt gezien als sterk (Morling et al., 2018). Over het algemeen bleek dat hoe hoger de agressie van de brugklasleerlingen was, des te minder de positieve relatie met de ouders waren. Deze samenhang wordt gezien als klein tot middelmatig (Morling et al., 2018). Verder gold dat hoe hoger de positieve relatie met de ene ouder was, des te hoger de positieve relatie was met de andere ouder. Hierbij was er sprake van een sterke samenhang (Morling et al., 2018). Dit bleek hetzelfde te zijn bij de negatieve relatie met ouders. Deze samenhang was middelmatig tot sterk van aard (Morling et al., 2018). Daarnaast is er een *t*-toets uitgevoerd om te onderzoeken of agressie anders is voor jongens dan voor meisjes. Hieruit bleek dat jongens ($M = 0.31$; $SD = 0.24$) hoger op agressie scoren dan meisjes ($M = 0.27$; $SD = 0.23$). Dit verschil was significant ($t(717) = 2.22$; $p = .02$, 95% CI [.00, .07]). Om multicollineariteit tegen te gaan bij het opnemen van interactie-effecten en hoofdeffecten, zijn de vier voorspellers van de kwalitatieve relatie met ouders van tevoren gecentreerd. Hierbij kwamen er bij alle stappen tolerance statistieken uit die groter waren dan .10 en All variance inflation factors (VIF) die kleiner waren dan 10. Slechts enkele voorspellers hadden een VIF kleiner dan .20. Volgens Field

Moeder-kind en vader-kind relatie als voorspellers van agressie

(2018) zou dit tot potentiële maar verder niet tot ernstige problemen kunnen leiden. Van de voorspeller sekse is er een dummyvariabele gemaakt, waarbij meisjes de waarde van 1 en jongens de waarde van 0 hebben.

Tabel 1

Pearson correlaties tussen de verschillende relaties met ouders en agressiviteit met sekse en beschrijvende statistiek

	1	2	3	4	5	N	M	SD
1 Agressie	-	-.16**	.40**	-.11*	.35**	773	.29	.23
2 Positieve relatie moeder	-.19**	-	-.22**	-.73**	-.15**	763		.67
							3.94	
3 Negatieve relatie moeder	.38**	-.38**	-	-.09	.46**	763	1.62	.68
4 Positieve relatie vader	-.24**	.63**	-.31**	-	-.22**	751	3.76	.75
5 Negatieve relatie vader	.41**	-.21**	.51**	-.38**	-	751	1.51	.62

Noot. Onder de diagonaal staan correlaties voor meisjes en boven de diagonaal voor jongens

* $p < .05$, ** $p < .01$

Voorspellers van agressie

Hieronder zijn in Tabel 2 de resultaten te zien.

Tabel 2

Verandering in R^2 , Ongestandaardiseerde Regressiecoëfficiënten met Betrouwbaarheidsintervallen tussen Haakjes, Standaardfouten en Gestandaardiseerde Regressiecoëfficiënten voor de Voorspelling van Agressie

Predictor	ΔR^2	B	SE B	β	p
Step 1	.01*				
Sekse		-.04	.02	-.08	.04
		(-.07, 0.0)			
Step 2	.21**				
Sekse		-.02	.02	-.05	.12
		(-.06, 0.0)			
Positieve relatie moeder		-.02	.02	-.06	.25
		(-.05, .02)			
Negatieve relatie moeder		.08	.01	.25	<.01
		(.06, .11)			
Negatieve relatie vader		.09	.02	.25	<.01
		(.06, .13)			

Moeder-kind en vader-kind relatie als voorspellers van agressie

Positieve relatie vader					
		-0.01	.02	-0.02	.74
		(-.04, .02)			
Step 3	0				
Sekse					
		-0.02	.02	-0.05	.14
		(-.06, .01)			
Positieve relatie moeder					
		-0.04	.03	-.1	.18
		(-.09, .02)			
Negatieve relatie moeder					
		.10	.02	.28	<.01
		(.06, .15)			
Negatieve relatie vader					
		.09	.03	.23	<.01
		(.04, .14)			
Positieve relatie vader					
		.01	.02	.03	.70
		(-.04, .05)			
Positieve relatie moeder x Sekse					
		.02	.04	.05	.49
		(-.05, .10)			
Negatieve relatie moeder x Sekse					
		-.03	.03	-.05	.36
		(-.09, .03)			
Negatieve relatie vader x Sekse					
		.02	.04	.03	.57
		(-.06, .09)			
Positieve relatie vader x Sekse					
		-.02	.03	-.05	.45
		(-.09, .04)			

Noot. Betrouwbaarheidsintervallen en standaardfouten gebaseerd op 1000 bootstrap steekproeven

* $p < .05$, ** $p < .01$

In stap 1 blijkt dat het model 0.6% ($p = .04$) van de variantie verklaard. In stap 2 blijkt dat er 21% additionele variantie bij komt ($p < 0.01$). Hieruit bleek dat de negatieve kwaliteit van de relatie met zowel vader als met moeder een significante voorspeller is van agressie. In stap 2 bleken de voorspellers sekse, de positieve kwaliteit van de relatie met moeder en de positieve kwaliteit van de relatie met vader niet significant te zijn. Hierbij was het opvallend dat in stap 1 de voorspeller sekse net wel significant bleek te zijn, maar dat deze in stap 2, na toevoeging van de kwalitatieve relatie, niet meer significant bleek te zijn. Vervolgens is er in stap 3 gekeken of sekse een modererend effect had op de positieve en negatieve kwalitatieve relatie met zowel moeder als met vader op agressie. Hieruit bleek dat er 0.2% additionele variantie is ($p = .73$). Alle interactie-effecten bleken niet significant te zijn. De negatieve kwalitatieve relatie met moeder en de negatieve kwalitatieve relatie met vader bleken ook in stap 3 significant te zijn. De overige voorspellers bleken ook hier niet significant te zijn.

Discussie

De ouder-kindrelatie is een belangrijke risicofactor van agressie bij jongeren (o.a. De Castro, 2014). In het verleden is er veel onderzoek gedaan naar de relatie tussen moeder en kind, maar is er weinig onderzoek gedaan naar de relatie tussen vader en kind met betrekking tot agressie (o.a. Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012). Ook is er weinig onderzoek gedaan naar de positieve moeder-kind en vader-kind relatie als voorspeller van agressie. Bovendien zijn eerdere onderzoeken, voornamelijk gericht op het verband tussen de moeder-kind relatie en agressief gedrag van kinderen in de baby- en peuterfase. Om deze reden is er in het huidige onderzoek onderzocht of zowel de positieve als de negatieve relatie van vaders en moeders voorspellers zijn van agressief gedrag bij brugklasleerlingen. Daarnaast is er tot op heden nog weinig onderzoek gedaan naar het modererend effect van sekse op het verband tussen de moeder-kind relatie en agressie. De onderzoeken die gedaan zijn, lieten bovendien tegenstrijdige resultaten zien. Om deze reden is tevens onderzocht of sekse een modererend effect heeft op het verband tussen de ouder-kindrelatie en agressie bij brugklasleerlingen.

Negatieve moeder-kind relatie en negatieve vader-kind relatie

Uit dit onderzoek kwam naar voren dat de negatieve vader-kind en de negatieve moeder-kind relatie voorspellers zijn van agressie bij brugklasleerlingen. Deze voorspellers zijn tevens even groot. Deze bevinding komt overeen met eerdere studies die het belang van de rol van vaders op de ontwikkeling van kinderen hebben onderzocht (o.a. Ramchandani et al., 2013; Sarkadi et al., 2007). De hypothese dat zowel een negatieve vader-kind relatie als een negatieve moeder-kind relatie positieve voorspellers zijn van agressie bij jongeren wordt op basis van deze studie dus ondersteund. Deze bevinding komt overeen met eerder onderzoek (o.a. Kawabata et al., 2011; Ramchandani et al., 2013; Williams & Kelly, 2005).

Positieve moeder-kind relatie en positieve vader-kind relatie

Daarnaast is uit het huidige onderzoek gebleken dat zowel de positieve vader-kind relatie als de positieve moeder-kind relatie geen voorspeller is van agressie bij brugklasleerlingen. De hypothese dat zowel een positieve vader-kind relatie als een positieve moeder-kind relatie een negatieve voorspeller is van agressie bij brugklasleerlingen kan op basis van dit onderzoek dus niet worden aangenomen. Deze bevinding komt dan ook niet overeen met eerder onderzoek (van o.a. Bronte-Tinckew et al., 2006; Kawabata et al., 2011). Een verklaring hiervoor kan zijn dat slechte handelingen en emoties, die bij een negatieve ouder-kindrelatie horen, meer impact hebben dan goede handelingen en emoties, die bij een positieve ouder-kindrelatie horen (Baumeister, Bratslavsky & Vohs, 2001).

Sekse als moderator

Tot slot kwam in tegenstelling tot eerder onderzoek naar voren dat sekse van de jongeren geen rol speelt in het verband tussen de negatieve ouder-kind relatie en agressie. Uit de meeste onderzoeken die in het verleden zijn gedaan, zoals uit het onderzoek van onder andere Bronte-Tinkew et al. (2006) en Williams en Kelly (2005) kwam naar voren dat sekse wel een modererend effect heeft. In het onderzoek van Bronte-Tinkew (2006) scoorden jongens hoger op agressie dan meisjes terwijl in het onderzoek van Williams en Kelly (2005) meisjes hoger scoorden dan jongens. Het onderzoek van Bronte-Tinkew was gericht op de positieve vader-adolescent relatie met betrekking tot delinquent gedrag. Het onderzoek Williams en Kelly (2005) was gericht op de negatieve vader-adolescent relatie met betrekking tot externaliserende problemen. Daarentegen is er tot op heden weinig onderzoek gedaan naar sekse als moderator in de affectieve kwaliteit van de moeder-kind relatie en agressie. Een uitzondering is het onderzoek van Kawabata et al. (2013). Uit dit onderzoek kwam naar voren dat sekse geen significant modererend effect heeft op de affectieve kwaliteit van de moeder-kind relatie met betrekking tot de relationele agressie van jongeren. De tegenstrijdige resultaten kunnen mogelijk worden verklaard doordat in eerdere onderzoeken het modererend effect van sekse betrekking had tot andere vormen van agressie.

Beperkingen en sterke punten van het onderzoek

Net zoals andere onderzoeken heeft dit onderzoek ook een aantal beperkingen. Ten eerste hebben de brugklasleerlingen zelf gerapporteerd over hun mate van agressie en hun relatie met vader en moeder. Het risico hiervan is dat de vragenlijsten sociaal wenselijk zijn ingevuld. Er is geprobeerd de sociaal wenselijke antwoorden zoveel mogelijk te beperken door de anonimiteit van de respondenten te garanderen. Het risico op sociaal wenselijke antwoorden blijft echter bestaan. Ten tweede kan er middels een cross-sectioneel onderzoek slechts metingen van één bepaald moment worden gebruikt. Hierdoor kunnen de vader-kind en moeder-kind relatie met betrekking tot agressie niet over de tijd geanalyseerd worden. Ten derde bestaat de steekproef voornamelijk uit participanten die op een relatief hoog niveau zitten. Hierdoor kan de representativiteit van de steekproef beperkt worden. Een lage intelligentie blijkt namelijk een voorspeller te zijn van proactieve agressie (De Castro, 2014). Voor dit onderzoek kan dus gelden dat de steekproef bestaat uit participanten met een relatief lage mate van agressie. Uit de *t*-toets en regressieanalyse kwam naar voren dat er in dit onderzoek slechts sprake was van een klein sekseverschil. Dit verschil verdwijnt wanneer affectieve kwaliteit van ouders wordt meegenomen. Dit is een bijzondere uitkomst omdat in de literatuur het wel vaak voorkomt dat sekse een rol speelt (Van Manen, 2010). Tot slot is er in dit

onderzoek geen onderscheid gemaakt tussen verschillende vormen van agressie. Hierdoor kan er middels dit onderzoek niet met zekerheid worden gezegd op welke vormen van agressie, de negatieve vader-kind relatie en de negatieve moeder-kind relatie invloed hebben.

Dit onderzoek heeft echter ook een aantal sterke punten. Een sterk punt van dit onderzoek is dat middels de zelfrapportage vragenlijsten in kaart is gebracht hoe brugklassers de relatie met de ouders ervaren. Ook is de relatie van zowel vader als moeder, met zowel meisjes als jongens in hetzelfde onderzoek onderzocht. Daarnaast zijn de meeste onderzoeken gericht op baby's en peuters en is er eerder weinig onderzoek gedaan naar het verband tussen de affectieve kwalitatieve relatie van ouders met brugklassers. Ook is er tot op heden weinig onderzoek gedaan naar de positieve affectieve kwaliteit van de ouder-kind relatie. De combinatie van positieve en negatieve affectieve kwaliteit is tevens nog minder onderzocht.

Aanbevelingen

De vernieuwde inzichten die zijn verkregen uit dit onderzoek, kunnen meegenomen worden bij psycho-educatie voor ouders met agressieve kinderen die in de brugklas zitten. Aan ouders kan toegelicht worden dat de negatieve moeder-kind relatie een even grote voorspeller is van agressief gedrag als de negatieve vader-kind relatie. Hiermee zou het belang van de rol van vaders worden benadrukt. Ook zou toegelicht worden dat negatieve handelingen door ouders, zoals het straffen van kinderen, niet te compenseren zijn met positieve handelingen, zoals beloningen, omdat negatieve handelingen een sterker invloed hebben op de ontwikkeling van het kind. Een negatieve ouder-kind relatie is heersend en om deze reden is het van belang dat er hier geen sprake van dient te zijn (De Castro, 2014). Daarnaast blijken moeders op een andere wijze te interacteren met kinderen dan vaders (o.a. Trautmann-Villabla et al., 2006). Middels vervolgonderzoek kan onderzocht worden wat de invloed is van verschillen tussen de vader-kind relatie en moeder-kind relatie met betrekking tot agressief gedrag van brugklasleerlingen.

In het huidige onderzoek wordt de vragenlijst enkel ingevuld door de brugklassers zelf, waardoor de kans bestaat dat de vragenlijsten sociaal wenselijk worden ingevuld. Er kan slechts aangenomen worden dat antwoorden op de vragenlijsten gerelateerd zijn aan daadwerkelijk gedrag van de brugklasleerlingen, kan in het vervolgonderzoek ook de inzichten van ouders en eventueel leerkrachten worden toegevoegd en kan er gebruikt worden gemaakt van alternatieve methoden, zoals observaties. Daarnaast dient er in het vervolgonderzoek gelet te worden op de rol van intelligentie door in de steekproef participanten met zowel een lage als hoge intelligentie mee te nemen. Tot slot is het

Moeder-kind en vader-kind relatie als voorspellers van agressie

interessant om in het vervolgonderzoek leerlingen met en zonder agressieproblemen met elkaar te vergelijken. In dit onderzoek is er namelijk geen onderscheid gemaakt tussen respondenten met en zonder gedragsproblemen.

Conclusie

De negatieve affectieve kwaliteit van zowel de vader-kind relatie als de moeder-kind relatie zijn even grote voorspellers van agressief gedrag bij brugklasleerlingen. De positieve affectieve kwaliteit van zowel de vader-kind relatie als de moeder-kind relatie zijn geen voorspellers van agressief gedrag bij brugklasleerlingen. Sekse heeft geen modererend effect op het verband tussen de ouder-kind relatie en agressie.

Literatuurlijst

- Achenbach, T. M. (1991). *Manual for the Youth Self-Report and 1991 Profile*. Burlington: University of Vermont, Department of Psychiatry.
- Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology, 53*, 27-51. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.53.100901.135231>
- Baumeister, R. F., Bratslavsky, E., Finkenauer, C., & Vohs, K. D. (2001). Bad is stronger than good. *Review of General Psychology, 5*, 323-370. DOI: <https://doi.org/10.1037//1089-2680.5.4.323>
- Belsky, J., & Fearon, R. P. (2002). Early attachment security, subsequent maternal sensitivity, and later child development: does continuity in development depend upon continuity of caregiving? *Attachment & Human Development, 4*, 361-387. DOI: 10.1080/14616730210167267
- Bonney, J. F., Kelley, M. L., & Levant, R. F. (1999). A model of fathers' behavioral involvement in child care in dual-earner families. *Journal of Family Psychology, 13*, 401-415.
- Bot, S., Roos, S. de, Sadiraj, K., Keuzenkamp, S., Van den Broek, A., & Kleijnen, E. (2013). *Terecht in de jeugdzorg : voorspellers van kind- en opvoedproblematiek en jeugdzorggebruik*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Geraadpleegd via https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2013/Terecht_in_de_jeugdzorg, op 21 februari 2020.
- Bronte-Tinkew, J., Moore, K. A., & Carrano, J. (2006). The father-child relationship, parenting styles, and adolescent risk behaviors in intact families. *Journal of family issues, 27*, 850-881. DOI: <https://doi.org/10.1177/0192513X05285296>
- COTAN (1991). *YOUTH SELF REPORT, YSR*. Geraadpleegd op 17 april 2020, via <https://www-cotandocumentatie-nl.proxy.library.uu.nl/beoordelingen/b/14227/youth-self-report/>
- Crockenberg, S. C., Leerkes, E. M., & J6, P. S. B. (2008). Predicting aggressive behavior in the third year from infant reactivity and regulation as moderated by maternal behavior. *Development and Psychopathology, 20*, 37-54. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0954579408000023>
- De Castro, B. O. (2014). Agressieve en regelovertredende gedragsproblemen. In *Handboek klinische ontwikkelingspsychologie*, 253-276. Houten: Bohn Stafleu van Loghum
- Deković, M., & Prinzie, P. (2014). Gezin en afwijkende ontwikkeling. In *Handboek*

klinische ontwikkelingspsychologie (pp. 143-165). Houten: Bohn Stafleu van Loghum

- Deković, M., Buist, K. L., & Reitz, E. (2004). Stability and changes in problem behavior during adolescence: Latent growth analysis. *Journal of youth and adolescence, 33*, 1-12. DOI: 0047-2891/04/0200-0001/0
- Ebesutani, C., Bernstein, A., Martinez, J. I., Chorpita, B. F., & Weisz, J. R. (2011). The youth self report: Applicability and validity across younger and older youths. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology, 40*, 338-346. DOI: 10.1080/15374416.2011.546041
- Feldman, R., Dollberg, D., & Nadam, R. (2011). The expression and regulation of anger in toddlers: Relations to maternal behavior and mental representations. *Infant Behavior and Development, 34*, 310-320. DOI: 10.1016/j.infbeh.2011.02.001
- Field, A. (2018). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics* (5e ed.). London, England: sage.
- Furman, W. (1996). The measurement of friendship perceptions: Conceptual and methodological issues. *The company they keep: Friendship in childhood and adolescence, 41-65*.
- Gallarín, M., & Alonso-Arbiol, I. (2012). Parenting practices, parental attachment and aggressiveness in adolescence: A predictive model. *Journal of adolescence, 35*, 1601-1610. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.adolescence.2012.07.002>
- Kawabata, Y., Alink, L.R., Tseng, W.L., Van Ijzendoorn, M.H. & Crick, N.R. (2011). Maternal and paternal parenting styles associated with relational aggression in children and adolescents: A conceptual analysis and meta-analytic review. *Developmental review, 31*, 240-278. DOI: 10.1016/j.dr.2011.08.001
- Kuppens, S., Laurent, L., Heyvaert, M., & Onghena, P. (2013). Associations between parental psychological control and relational aggression in children and adolescents: A multilevel and sequential meta-analysis. *Developmental psychology, 49*, 1697-1712. DOI: 10.1037/a0030740
- Lamb, M. E. (2010). How do fathers influence children's development? Let me count the ways. *The role of the father in child development, 1-26*. Hoboken, NJ: John Wiley & sons
- Lindsey, E. W., Mize J., & Pettit, G. S. (1997). Differential play patterns of mothers and fathers of sons and daughters: Implications for children's gender role development. *Sex Roles, 37*, 643-661. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF02936333>

Moeder-kind en vader-kind relatie als voorspellers van agressie

- Masud, H., Ahmad, M. S., Cho, K. W., & Fakhr, Z. (2019). Parenting styles and aggression among young adolescents: a systematic review of literature. *Community Mental Health Journal, 55*, 1015-1030. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10597-019-00400-0>
- Merens, A., Hartgers, M., & Brakel, M., van den (2012). *Emancipatiemonitor 2012*. Centraal Bureau voor Statistiek. Geraadpleegd op 23 februari 2020 via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/vrouwen-en-mannen/publicaties/publicaties/archief/2012/emancipatiemonitor-2012-pub.htm>
- Miner, J. L., & Clarke-Stewart, K. A. (2008). Trajectories of externalizing behavior from age 2 to age 9: Relations with gender, temperament, ethnicity, parenting, and rater. *Developmental Psychology, 44*, 771 – 786. DOI: 10.1037/0012-1649.44.3.771
- Morling, B., Carr, D., Heger Boyle, E., Cornwell, B., Corell, S., Crosnoe, R., Freese, J., & Waters, M. C. (2018). *Research Methods*. New York, NY: W. W. Norton & Company
- Narusyte, J., Andershed, A. K., Neiderhiser, J. M., & Lichtenstein, P. (2007). Aggression as a mediator of genetic contributions to the association between negative parent-child relationships and adolescent antisocial behavior. *European Child & Adolescent Psychiatry, 16*, 128-137. DOI: 10.1007/s00787-006-0582-z
- Paquette, D., Coyl-Shepherd, D. D., & Newland, L. A. (2013). Fathers and development: New areas for exploration. *Early Child Development and Care, 183*, 735-745. DOI: 10.1080/03004430.2012.723438
- Patterson, G. R., DeBaryshe, B. D., & Ramsey, E. (1989). A developmental perspective on antisocial behavior. *The American psychologist, 44*, 329. DOI: 10.1037//0003-066x.44.2.329
- Pratt, T. C., & Cullen, F. T. (2000). The empirical status of Gottfredson and Hirschi's general theory of crime: A meta-analysis. *Criminology, 38*, 931-964. DOI: 10.1111/j.1745.9125.2000.tb00911.x
- Ramchandani, P. G., Domoney, J., Sethna, V., Psychogiou, L., Vlachos, H., & Murray, L. (2013). Do early father-infant interactions predict the onset of externalising behaviours in young children? Findings from a longitudinal cohort study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 54*, 56-64. DOI: 10.1111/j.1469-7610.2012.02583.x
- Sarkadi, A., Kristiansson, R., Oberklaid, F., & Bremberg, S. (2008). Fathers' involvement and children's developmental outcomes: A systematic review of longitudinal studies. *Acta paediatrica, 97*, 153-158. DOI: 10.1111/j.1651-2227.2007.00572.x

- Sociaal en Cultureel Planbureau (2019). *Statusscores*. Geraadpleegd via https://www.scp.nl/Onderzoek/Lopend_onderzoek/A_Z_alle_lopende_onderzoeken/Statusscores
- Stattin, H., & Kerr, M. (2000). Parental monitoring: A reinterpretation. *Child Development, 71*, 1072–1085. DOI: 10.1111/1467-8624.00210
- Stevens, G., van Dorsselaer, S., Boer, M., de Roos, S., Duinhof, E. ter Bogt, T., van den Eijnden, R., Kuyper, L., Visser, D., Vollebergh, W. & de Looze, M. (2018). *'Gezondheid, welzijn en opvoeding van jongeren in Nederland : HBSC- 2017: Gezondheid en welzijn van jongeren in Nederland*. Utrecht: Universiteit Utrecht. Geraadpleegd via: <https://www.trimbos.nl/docs/9908351a-4e5e-4d80-b343-55e69086a1fb.pdf>, op 21 februari 2020
- Trautmann-Villalba, P., Gschwendt, M., Schmidt, M. H., & Laucht, M. (2006). Father– infant interaction patterns as precursors of children’s later externalizing behavior problems. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience, 256*, 344- 349. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00406-006-0642-x>
- Vaillancourt, T., Miller, J. L., Fagbemi, J., Côté, S., & Tremblay, R. E. (2007). Trajectories and predictors of indirect aggression: Results from a nationally representative longitudinal study of Canadian children aged 2–10. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression, 33*, 314-326. DOI: 10.1002/ab.20202
- Van Manen, T. G. (2010). *Zelfcontrole: een sociaal cognitief interventieprogramma voor kinderen met agressief/oppositioneel gedrag* (2^e druk). Utrecht: Bohn Stafleu van Loghum
- Verhulst, F. C. & Van der Ende, J. (1992). Agreement between parents' reports and adolescents' self-reports of problem behavior. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 33*, 1011-1023. DOI: 10.1111/j.1469-7610.1992.tb00922.x
- Williams, S. K., & Kelly, F. D. (2005). Relationships among involvement, attachment, and behavioral problems in adolescence: Examining father’s influence. *The Journal of Early Adolescence, 25*, 168-196. DOI: 10.1177/027243160427417